

A költő és hazája

Thomas Bernhard és Ausztria

„Ausztria / Österreich / L' Autriche / Úgy tűnik számomra / mintha egy pöcegödörben vendégszerepelnénk / Európa kelevényének vendégei lennénk... Ez a turné a bizonyosság / Annyit nem ér ez az ország / mint a papír / amelyre a prospektusait nyomják” (A színházcsináló); „Mert hogy ebben az államban csak a bárgyúságot és az igénytelenséget és a dilettantizmust oltalmazzák és pártolják szüntelenül, és hogy ebben az államban minden eszközt csakis olyasmibe fektetnek be, ami kontár és fölösleges, az világos... És még ez az állam tart számot az úgynevezett kultúrállam megjelölésre...!” (Járás); „...de amit ezek csináltak Ausztriából / leírhatatlan / szellemtelen és kulturálatlan kloákát / mely egész Európában penetráns bűzt áraszt...”; „...amit a szocialisták itt Ausztriában előadnak / az egyszerűen bűnözés / de hát a szocialisták se szocialisták már / a szocialisták lényegében csak katolikus nemzetiszocialisták”; „...ebben a törpeállamban minden maga a / gyengeelméjűség / és a szellemi igények az abszolút minimumra / sülyedtek le”; „Minden államok legborzalmasabbikában / csak az az ember választása / hogy vörös disznók vagy fekete disznók / iszonyatos bűz terjeng mindenütt / a Hofburgból és a Ballhausplatzból árad / árad a parlamentből / árad erre az elkurvult lezüllesztett országra / Ez a kis ország egy nagy trágyadomb” (Heldenplatz).

Thomas Bernhard műveiből, a regényeiből és színműveiből egyaránt, vég nélkül lehetne idézni az ilyen „hazaáruló” gyalázkodásokat. Bernhard egész életében hadilábon állott Ausztriával, az osztrák állammal, az osztrákokkal. Mint ötkötetes önéletrajzi regényciklusából tudhatjuk, ennek gyökerei a gyermekkorába nyúlnak vissza. Anyja 1931-ben Hollandiában hozta világra mint törvénytelen gyermeket. A világháború előtt és alatt javarészt nagyszülei nevelték Salzburg közelében, nyomorúságos körülmények között. Tizenkét éves korától, a háború utolsó éveiben, náci és katolikus szellemű salzburgi internátusokban tanult, majd 1947-ben, tizenhat éves korában kereskedőtanonc lett. 1949-ben, feltehetőleg részben egészségtelen életkörülményei miatt, súlyos mellhártyagyulladásra kapott, ami csakhamar tüdőtuberkulózishoz és életre szólóan gyenge fizikumhoz vezetett. Végeredményben Bernhard korai, ötvenkilenc éves korában bekövetkezett halálát is az ifjúkori betegségek okozták.

A legfogékonyabb ifjúságában Bernhard tehát betegeskedett, nyomorgott, elvesztette anyját és az apját helyettesítő anyai nagypapját, aki különben sikertelen, megkeseredett író volt, és Salzburgban közelről megtapasztalta a bigott katolicizmus és a náciizmus lélekölő hatását. A klerikális szelleműnek, provinciálisan nácinak és kispolgárinak megismert Salzburg mintegy Ausztria lényegének foglalatá lett Bernhard számára. Ezen később Bécs élménye sem sokat változtatott, sőt pályája vége felé a Heldenplatz című színművében (1988), amely a bécsi Burg szomszédságában található „Hősök teré”-ről kapta a címét, az 1938-as Anschluss és Hitler diadalmas „heldenplatz”i bevonulásának emlékképpé felidézve Bernhard a mai Bécset is antiszemita városnak bélyegezte: „a zsidógyűlölet az osztrák ember / legtisztább abszolút hamisítatlan természete.”

Becsmérlő Ausztria-ellenes kirohanásai miatt Bernhard már a Heldenplatz előtt is

botránykő volt Ausztriában, de az igazi nagy vihart ez a darabja kavarta. 1988-ban a lapokban és a médiában, sőt a parlamentben és az utcán is tomboltak hónapokon át a felháborodás és a tiltakozás hullámai a Heldenplatz Burgtheater-beli előadása miatt. Ma már irodalmi legenda, hogy rövid idő múlva bekövetkezett halála előtt Bernhard visszavágott: végrendeletében megtiltotta, hogy a már műsoron levő bécsi előadásokon kívül a jövőben bármelyik darabját osztrák színház bemutathassa, és hogy osztrák kiadó a művei közül bármit is kiadhasson. Jogait mindenesztül arra a frankfurti Suhrkamp kiadóra bízta, ahol azok nagyrészt már korábban is voltak. Valószínű különben, hogy ha ez a legrangosabb német irodalmi kiadó nem szerzi meg idejében Bernhard legtöbb művének kiadási jogait, és ha a nyolcvanas években nem azt a német *Klaus Peymann*t nevezik ki a bécsi Burgtheater igazgatójává és főrendezőjévé, aki már korábban is sorra rendezte meg Bernhard darabjainak ősbemutatóját, a sors ironikus fintoraként gyakran éppen Salzburgban, az Ünnepi Játékokon, és aki aztán később Bécsben a patinás Burgtheater és kamaraszínháza, az Akademietheater házi szerzőjévé tette meg a renitens Bernhardot, folyamatosan provokálva ezzel a konzervatív polgári közönséget – akkor, pusztán osztrák „önerőből”, Bernhard nem futhatta volna be azt a fényes és viharos pályát, amely osztályrészül jutott. Az osztrák írónak, amióta létezik egyáltalán „osztrák” irodalom, a hazai értetlenség vagy kiátkozás elől „menedékül” kínálkozik az egész német nyelvterület, sőt. Paradox módon, vagy inkább nagyon is magától értetődően, az osztrák író valójában éppen az teszi naggyá, ha német író is lesz belőle. Némileg cinikus, kelet-európai fejjel gondolkodva azt mondhatnánk, hogy könnyű dolga volt Bernhardnak: osztrák hazája kíméletlen gyalázásával nem kockáztatott sokat, mert hiszen ha nagy író, márpedig az, akkor provinciális honfitársai úgysem tudták volna megfojtani. Ott volt neki a sokszorta nagyobb és talán műveltebb német olvasóközönség, amelyet nem botránkoztatott meg különösebben szidal-

mai, sőt talán még némi kaján káröröme is számíthatott a német önvizsgálat penitenciáját végző olvasók részéről: nem árt egy kis önostorozás az osztrákoknak sem, ők sem voltak jobbak nálunk.

Bőszíthette az osztrákokat ez is: Németországban és külföldön éppen ez az őket nyakló nélkül gyalázó honfitársuk számít legnagyobb kortárs írójuknak. Persze azért legyünk méltányosak. Nem szerette Bernhardot az osztrák állam, nem szerette a hivatalos kultúra, nem szerették az önmagukkal és múltjukkal szembenézni nem akaró és még mindig valami k. u. k. „gemütlichkeit” bűvöletében élő kispolgárok – már akik egyáltalán tudomást szereztek létezéséről: többnyire nyilván nem is magukból a művekből, hanem a médiából –, de azért túlzás volna Bernhardot úgy számon tartani, mint akit mellőztek, elnyomtak, üldöztek saját hazájában. Könyvei megjelentek, színműveit előadták, mégpedig Ausztria legrepresentatívabb színházaiban, ezek a könyv- és színházi premierek szenzációszámba menő események voltak, már csak a várható és a médiában és a bulvársajtóban jól kiaknázható botrányok miatt is, a mértékadó osztrák kritika és irodalomtudomány hamar felmérte Bernhard eredetiségét és nagyságát – egyszóval Bernhard „sztár” lett odahaza is, sőt ott előbb lett az, mint külföldön. Ezt azért is fontos leszögezni, mert mostanában, halálának 10. évfordulója körül, a nemzetközi média újabb eseményként azt a fejleményt próbálja kolportálni, hogy az osztrákok ma már inkább lenyelik a Bernhard-békát, csak meg ne fosszák őket attól a dicsőségtől, hogy ilyen nagy írójuk van. Csak legyen az osztrák Bernhard a kortárs irodalom egyik legnagyobb, hovatovább kultikus tisztelettel övezett, nemzetközi társaságok, tudományos kongresszusok, képes albumok és összkiadások dicsfényében úszó alakja, mi pedig elfelejtjük neki, mit vétett ellenünk. A kisajátító és meghamisító békülékenység jelének tűnik, hogy az állami támogatással létrejött Thomas Bernhard Alapítvány az örökös jóváhagyásával újraértelmezte a végrendeletet, és annak tiltó részeit körmönfont jogi okoskodással semmisnek nyilvánította. „Tho-

mas Bernhard most halt meg végérvényesen, most, amikor halálának tizedik évfordulóján sokat bírált hazája hirtelen jó íróvá avatta” – olvashattuk az évfordulóról szóló magyar hírlapi tudósításban.

Nos, mint említettem, ez így nem igaz. Thomas Bernhardtot sokan már akkor nagy írónak tartották Ausztriában, amikor nálunk még a hírét se hallotta szinte senki. Ezenkívül nem osztrák jelenség az, hogy egy-egy nagy író vagy művész csak a halála után dicsőül meg igazán, amikor már a többé nem feleselő „halhatatlant” lehet benne tisztelni és bálványozni.

Erről például mi, magyarok is éppen eleget tudhatunk. És ha már rólunk van szó, nem ártana belegondolnunk abba sem, mit szoltunk volna, mit szólánánk mi ahhoz, ha egy magyar író hasonló tónusban becsmérelné nemzetét, mint Bernhard Ausztriát. Meggyőződésem, hogy ezt mi még annyira sem viselnénk el, mint az osztrákok. Magyar író jelenleg le sem merne írni ilyen mondatokat a magyarokról.

De miért is írna? Le kellene írnia valakinek ilyen mondatokat? Hiányzik-e a teljes, igaz képhez, hogy végre valaki kimondjon ilyen igazságokat? És akkor már mindjárt föltehetjük azt a kérdést is, hogy vajon Bernhardtak igaza volt-e, amikor kimondta szentenciózus becsmérlő ítéleteit Ausztriáról, az osztrák államról, az osztrák antiszemitizmusról? Csakugyan olyan-e Ausztria, amilyenek Bernhard indulatos vagdalkozásai látatják, és egy nagy magyar (vagy szerb, francia, svéd) írónak is le kellene-e végre rántania a leplet a magyarok (a szerbek, a franciák, a svédek) aljasságáról? Mi, magyarok, akár még az osztrákoknál is jobban elképedhetnénk és méltatlankodhatnánk azon, micsoda sértésekkel illette Bernhard

Ausztriát, hiszen a mi szemünkben a császári Bécs és a gazdag, fejlett Ausztria mindig is irigylésre méltó mintakép, bezzeg-ország volt. Tisztaságával, rendezettségével, megbízhatóságával, jólétével és polgárosultságával a vasfüggönyön túli szomszéd különösen az utóbbi évtizedekben lett azzá a példává, amely felé mindig is törekedtünk, mindhiába. Ez az Ausztria volna Európa kelevénye?

Ezeknek az abszurd kérdéseknek a halatán talán már sejthető, milyen tévúton jár az az olvasó, néző, újságíró, kritikus, kultúrpolitikus, aki szó szerint érti Bernhard

szitkait, és aszerint méri őket, hogy igazat mondanak-e vagy rágalmaznak. Ausztria természetesen se nem pöcegödör, se nem trágyadomb, és az osztrákok természetesen nem született náci és antiszemita, és nyilvánvalóan Magyarországon sem szorul rá okvetlenül, hogy egy tisztán látó és bátor írója végre minél alaposabban lepocskondiázza. Bernhard sommás és túlzó gyalázódásai egy bizonyos irodalmi be-

Nem szerette Bernhardtot az osztrák állam, nem szerette a hivatalos kultúra, nem szerették az önmagukkal és múltjukkal szembenézni nem akaró és még mindig valami k. u. k. „gemütlichkeit” búvőletében élő kispolgárok - már akik egyáltalán tudomást szereztek létezéséről: többnyire nyilván nem is magukból a művekből, hanem a médiából -, de azért túlzás volna Bernhardtot úgy számon tartani, mint akit mellőztek, elnyomtak, üldöztek saját hazájában.

szédmód elemei.

Ennek a beszédmódnak két összetevőjére szeretnék itt röviden utalni. Az egyiket nevezhetnénk osztrák összetevőnek. Bernhard abba az osztrák irodalmi hagyományba illeszkedik, amely számára a nemzeti identitás alapvetően kérdéses. Már Musil foglalkoztatta a tulajdonságok nélküli emberben, hogy Ausztria mint nemzetállam valójában nem létezik. Az osztrák örökös tartományok, nagyjából a majdani Ausztria a német-római, később osztrák császárnak többek közt voltak a birtokában. A kiegyezés után az Osztrák-Magyar Monarchia lett a császár birodalma, amely szintén jóval több volt, mint Ausztria, és ezért a császár ünnepélyes uralkodói esküvel le is mondott az Ausztria névről. 1918-ban létrejött ugyan Ausztria, de nemzeti szempontból nem több legitimá-

cióval, mint ha egy Poroszország vagy egy Bajországi jött volna létre, és létezne köztársaságként mindmáig.

Robert Menasse, osztrák író, Bernhard fiatalabb kortársa A tulajdonságok nélküli ország című esszéjében arról elmélkedik, hogy Ausztria ma már nemzet ugyan, de nem haza: „Erre a sajátságos megállapításra jut az ember, ha olyan osztrák közvéleménykutatók és kortörténészek vizsgálódásait tanulmányozza, akik az osztrák identitással foglalkoznak. Ugyanis a legfrissebb közvéleménykutatások szerint az osztrákoknak egyfelől már 94%-a ért egyet azzal a tétellel, hogy Ausztria nemzet, illetve kezdi magát nemzetnek érezni, másfelől ez a rendkívül erősnek tűnő nemzeti érzés teljesen hatástalannak bizonyul a kollektív identitásképződésre nézve például abban az értelemben, hogy bármiféle politikai, társadalmi vagy kulturális egységhez való tartozás haza-érzetével járna együtt. A nemzeti érzés és a haza-érzet radikális szétválása olyan sajátságos el-

lentmondásokhoz vezet, hogy, szintén a közvéleménykutatás szerint, a megkérdezettek 34%-a támogatja azt a kijelentést, miszerint: »Az Anschluss végre meghozta a német néppel való természetesen kapcsolatot.« Egyenesen 45% volt azok aránya, akik a jövőben sem zárkóznának el újabb Anchlusstól. Ezek az ellentmondások bizonyára azzal függnek össze, hogy az osztrák nemzeti érzés nem történelmileg fejlődött ki hosszabb időn át, hanem mint már láttuk, csak nagyon későn, akkor pedig nagyon erőltetetten jutott érvényre. Ezért nagyon szegény konkrét és egyértel-

műen tudatos tartalmi mozzanatokban. Mindössze két ilyen van, ami lényeges: az államszerződés és a semlegesség mítosza, az osztrákok legutóbbi négy nemzedékének ezek az egyedüli integratív és identitásteremtő sikerélményei. (...) A sokrétűen, komplexen és végeredményben közveszélyesen előretörő nacionalizmusok idejében ebben az oly szegényesen adjusztált és mozdulatlan osztrák nemzeti érzésben még van is valami kedélyesen otthonos.”

Thomas Bernhard „osztrákságát”, Ausztriához való viszonyát ebből a szempontból kell szemügyre venni. A groteszk iránt különleges fogékonyságot eláruló abszurd író számára osztrák mivolta és Ausztria szerinte provinciális igyekezete, hogy múltját meghazudtolva önálló nemzetként és államként lépjen fel, úgyszólván nevetéséges képtelenségnek tűnt. Az osztrák állam iránti ellenszenvébe belejátszott, hogy az évtizedek óta uralmon levő Szocialista Párt politikája révén olyan „szocializmus” valósult meg hazájában, amely radikálisan eltörölt minden régít, hagyományosat és

Thomas Bernhard „osztrákságát”, Ausztriához való viszonyát ebből a szempontból kell szemügyre venni.

A groteszk iránt különleges fogékonyságot eláruló abszurd író számára osztrák mivolta és Ausztria szerinte provinciális igyekezete, hogy múltját meghazudtolva önálló nemzetként és államként lépjen fel, úgyszólván nevetéséges képtelenségnek tűnt. Az osztrák állam iránti ellenszenvébe belejátszott, hogy az évtizedek óta uralmon levő Szocialista Párt politikája révén olyan „szocializmus” valósult meg hazájában, amely radikálisan eltörölt minden régít, hagyományosat és arisztokratikusan előkelőt.

arisztokratikusan előkelőt. Thomas Bernhard konzervatív politikai felfogású író volt, már amennyire nézeti artikulálódhattak egyáltalán sommás és szimplifikáló megállapításai. De mindez valójában nem olyan fontos, és az író halála óta eltelt tíz esztendő az efemer, felszíni konfliktusokat csakugyan el is halványította. Bernhard osztrákellenes érzülete és politikai konzervativizmusa, beszédmódjának osztrák kulturális felhangjai művészetének lényegéhez képest ma már másodlagos jelentőségűek,

mint ahogy a külföldi vagy az apolitikus irodalomértő osztrák olvasó számára mindig is azok voltak.

Bernhard művei hangsúlyozottan „művi”, irodalmi konstrukciók. Szövegek, amelyek idéznek. Idézik valakinek a beszédét. Az inkriminált állítások mindig valakinek, egy idézett, egy beszéltetett szereplőnek az állításai. Nem az a lényeg, hogy így „jogilag” vagy „logikailag” nem tulajdoníthatók Bernhardnak, mert hiszen a jól ismert irodalmi szabályok szerint többé-kevésbé végeredményben mégiscsak neki tulajdoníthatók, hanem az, hogy nem szó szerint, hanem egy irodalmi stilizáció formaelvei szerint értendők. Közelítsünk a kérdéshez másfelől: Bernhard művei csaknem mind azonosítható osztrák helyszíneken játszódnak. Ezek a helyszínek a művek kontextusában átértelmeződnek: elvont színpadtérré válnak. Már bizonyos helyszínek mániákus ismétlődése vagy legalábbis egyazon alaptípuson belüli variálódása is elvonatkoztató értelmű. A Fagy, A mészégető, az Ungenach, az Alsózás, a Midland Stilsben, a Korrektúra, az Igen mind isten háta mögötti alpesi falvakban, tanyákon, illetve vigasztalan, elhagyott, komor természeti környezetben, Ausztria „sötétségében” játszódnak. A konkrét osztrák valóságalelemek olykor még csúfodáros-parodisztikus átváltozáson is keresztülmennek, például amikor irodalmi klisékre, az idealizáló-idillikus „heimatromanok”-ra utalnak. Az utazási irodák színes prospektusainak pazar tájai, hívogató, kies legelői és falvai kietlen, fagyos, nyomorító szintérré sötétülnek, Bernhard negatív világmodellje szerint.

Hasonló átváltozáson megy keresztül a bernhardi beszédmód. A túlzásokkal és superlatívuszokkal élő ingerült érvelés, az ismétlések és halmozások, az aforisztikus szentenciák, az egyszerűsítő-általánosító-

kizáró szentenciák, a szidalmak, átkozódások, gyalázkodások mind stilisztikai értékű beszédformákká válnak, egy bizonyos retorika elemeivé, amely verbális harcban áll a világgal. Bernhard Ausztria-gyűlölete nem választható el általános világundorától és az ellene való emberi-írói védekezéstől, a komédiázó és verbális szerepjátszástól. Bernhard hősei szavakkal, beszéddel, sváddával, túlzásokkal, verbális mágiával védekeznek a világ abszurditása ellen. Sok szempontból hasonló eljárásról van szó, mint *Louis-Ferdinand Céline* Utazás az éjszaka mélyére című korszakalkotó regényében, ahol Franciaország, a francia kispolgárság kapja meg a magáét az én-elbeszélő indulatos kirohanásaiban, amelyek nyilvánvalóan egy beszédmód és egy lelkiállapot szubjektív kifejezéseiként értendők, és egyfajta vélt objektivitás felől nézve persze igazságtalannak, sőt primitívek.

Semmiképp sem szeretném mindenesetre azt a látszatot kelteni, mintha például az elfojtott náci múlt (ez esetben német) témáját a nyugállomány előtt című Bernharddarabban mellékesnek, másodlagosnak tartanám. Még kevésbé állíthatnám, hogy a bécsi (vagy osztrák) antiszemitizmus kérdése nem volna lényeges, elsődleges jelentésrétege a Heldenplatz című darabnak. De azt hiszem, ez a két mű, amelyben a konkrét, politikailag-történetileg meghatározott társadalmi viszonyok központi szerepet játszanak az irodalmi jelentésalkotásban, inkább kivételnek tekinthető Thomas Bernhard életművében, amelyben Ausztria és az indulatosan-epésen bírált osztrák állapotok valójában mindig a létezés egyetemes csődjének költői képei, különösen idegen szemmel nézve.

Györffy Miklós